

UOT 94(479.24)

XEYİRBƏY QASIMOV

*tarix elmləri doktoru, dosent,
AMEA-nın A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun
“Orta əsrlər tarixi” şöbəsinin baş elmi işçisi,
Azərbaycan*

**NİZAMİ GƏNCƏVİ: MÜHİTİ, HƏYATI VƏ YARADICILIĞININ
BAŞLICA CƏHƏTLƏRİ**

Açar sözlər: Azərbaycan, Nizami Gəncəvi, mədəniyyət, poeziya, fəlsəfə, poema, mütəfəkkir, türk, İntibah, Səlcuqilər imperiyası, Şərq Renessansı, Azərbaycan Atabəyləri (Eldənizlər) dövləti.

880 il bundan öncə dünyaya gəlmiş, ömrünün 60 ildən çoxunu xalqına, bəşəriyyətə xidmətə həsr etmiş dahi Azərbaycan şairi, mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin yaradıcılığı hissiyyat, duyğu, düşüncə, şüur, şüuraltı varlığı ilə yetişdiyi mühitə - Vətənə dərinləndirilmişdir. O, bütün dünya ədəbiyyatında müstəsna mövqeyi olan bir şair-mütəfəkkirdir. “Nizaməddin” ləqəbini daşımış İlyas ibn Yusifin (Nizami Gəncəvinin) Şərqi heç bir şairinə nəsib olmayan fikir nizamı mövcuddur. Bu nizam ahəngdar bir ideologiya və dünyagörüşü sistemindən ibarətdir. Nizami Gəncəvinin o zaman poeziyada yaratdığı həmin “nizam” böhranlı, ziddiyyətli XXI əsrin ilk onilliklərində də aktual və yenidir. Dahi Azərbaycan mütəfəkkirinin fikrincə, millətlərə yalnız mənəvi cəhətdən nüfuz etmək, onların ruqlarını anlamaq, varlıqlarına hörmət etmək lazımdır. Məqalədə böyük Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin yaşayıb-yaratdığı mühit, onun yaradıcılığının başlıca cəhətləri və xüsusiyyətləri, alimlərin Azərbaycan İntibahı (Renessansı) ilə bağlı olan müddəaları nəzərdən keçirilir, mütəfəkkirin Azərbaycan və dünya ədəbiyyatı tarixindəki mövqeyi və rolu dəyərləndirilir.

Azərbaycan xalqının mədəniyyətinin dünya mədəniyyəti xəzinəsinə bəxş etdiyi dahi simalardan biri Nizami Gəncəvidir. M.Ə.Rəsulzadə (1884-1955) Nizami Gəncəvinin zəngin irsinə, bu irsin əhəmiyyətinə xüsusi diqqət yetirmiş, 1941-ci ilin avqust ayının 10-da “vətənpərvər Azərbaycan ziyalılarının və xalqını sevən bütün dünya türklərinin vəzifəsini bu cür ifadə etmişdir: “Azərbaycanın bu böyük oğluna (Nizami

Gəncəviyə - X.Q.) can və ürəkdən bağlanmaq, ona aid maddi və mənəvi xatirələri vətəni və milləti birləşdirən bir müqəddəsət kimi mənimsəmək, əsərlərini diqqət və ehtiram ilə öyrənmək, yaratdığı ədəbi tablo və timsalları müasir sənətin texnikası vasitəsi ilə yenidən canlandırmaq, möcüzəli sənətindəki bütün incəliklərin zövqünə varmaq, yüksək ruhundakı varlığın sirlərini araşdıraraq hikmət və fəlsəfəsini qavramaq bir sözlə: öz zamanında anlaşılmadığından şikayət etdiyi “türkcə”sini anlamaq” [23, s. 31]. Hal-hazırda da həmin “mənimsəməyə”, “öyrənməyə”, “yenidən canlandırmaya”, “varmağa”, “qavramaya”, “türkcəni anlamağa” kəskin ehtiyac vardır.

Nizami Gəncəvinin həyatı və yaradıcılığı dövrü (XII əsrin 40-cı illərindən XIII əsrin ilk illərində) Səlcuqilər imperiyası parçalandıqdan sonra Azərbaycan ərazisində yaranmış müstəqil və yarımmüstəqil dövlətlərin varlığı məqamına təsadüf etmişdir [15, s. 101-106; 3; 2; 1; 34; 16; 31; 11; 23; 24; 12; 13; 27; 29; 31; 22; 32; 37; 38; 35; 39]. Şirvanşahlar dövləti X-XI əsrlər ərzində rusların qəfil və viranedicilik hərəkatına məruz qalmış, bölgədə hegemonluğa can atan digər dövlətlərə (gürcü hokmdarlarına, Dərbənd Haşimi əmirlərinə, Azərbaycan Atabəylərinə) qarşı müqavimət göstərməli olmuş, bir çox hallarda həmin siyasi qurumlardan asılı hala düşmüş, əlverişli siyasi məqamlarda isə öz ərazisini genişləndirməyə çalışmışdır [15, s. 101]. XII əsrdə Şirvanşahlar dövləti özünün çiçəklənmə dövrünə qədəm qoymuşdu. Bu baxımdan Şirvanşah I Axsitanın hakimiyyəti dövrü (1160-1197) daha əlamətdardır. Həmin

şirvanşahın uğurlu daxili və xarici siyasəti, mərkəzi hakimiyyətin gücləndirilməsi Şirvanşahlar dövlətinin iqtisadi, siyasi və mədəni həyatının inkişafı üçün əlverişli şərait yaratmışdı. 1192-ci ildə bu dövlətin paytaxtı Şamaxıda baş vermiş güclü zəlzələdən sonra şirvanşah öz iqamətgahını Bakı şəhərinə köçürməli oldu. Bu dövrdə Şirvan dövlətinin İraq Səlcuq sultanlığından (əslində bu sultanlıqda hakim olmuş Azərbaycan Atabəylərindən) vassal asılılığı formal səciyyə dəşıyırdı.

İraq Səlcuq sultanlığından “yaxa qurtarmış”, əslində bu sultanlığı da idarə etmiş Azərbaycan Atabəyləri dövləti (1136-1225) həmin siyasi qurumlar arasında xüsusilə fərqlənirdi [15, s. 105; 3]. Bir çox türk xalqlarının təşəkkülü, türk dilinin geniş yayılması, elm və incəsənətin digər sahələrinin çiçəklənməsi Səlcuqilərin hakimiyyəti dövrünün əlamətdar cəhətlərindən olmuşdur. Səlcuqilər imperiyasında inzibati idarəçilik işi tamamilə yerli məmurların üzərinə qoyulmuşdu. Sultan Məlikşahın dövründə (1072-1092) “Oğuz imperiyasının hərbi-siyasi qüdrəti ən yüksək zirvəyə çatdı” [2, s. 355]. XI əsrin 70-ci illərinin sonundan bu imperiyanın tərkibində olmuş Azərbaycan nəzərdən keçirilən dövrün passiv obyektı deyildi: Azərbaycanda siyasi hakimiyyətdə olan şəxslərin nüfuzu və təsiri XII əsrin 30-cu illərindən imperiya miqyasında nəzərə çarpırdı. 1160-cı ilin sonlarından etibarən yeni – Azərbaycan Atabəyləri (Eldənizlər) dövlətinin banisi Şəmsəddin Eldəniz İraq Səlcuq Sultanlığının real hökmdarına çevrilmişdi [3, s. 367]. Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin paytaxtı müxtəlif vaxtlarda Naxçıvan, Həmədan və Təbriz şəhərləri olmuşdur. Bu dövlətin təşəkkül dövrü 1136-1191-ci illərə, tənzül mərhələsi isə 1191-1225-ci illərə təsadüf etmişdir. Şəmsəddin Eldəniz (1136-1175), Məhəmməd Cahan Pəhləvan (1175-1186), Qızıl Arslan (1186-1191), Əbubəkr (1191-1210) və Özbək (1210-1225) qurulmuş dövlətin varlığını təmin etmiş hökmdarlar olmuşlar. Bu dövrdə Azərbaycan Yaxın və Orta Şərqi mühüm mədəniyyət ocaqlarından birinə çevrilmişdi. Həmin dövrdə Bağdad şəhəri və onun ətrafı istisna olunmaqla, Qafqaz dağlarından Fars körfəzinədək olan böyük ərazi bu dövlətin banisi Şəmsəddin Eldənizin hakimiyyəti altında idi [2, s. 367]. İraq Səlcuq Sultanlığı daxilində baş ver-

miş hərbi-siyasi çəkişmələr, vaxtaşırı təkrarlanan gürcü həmlələri və hücumları Azərbaycan Atabəyləri dövləti rəhbərlərinin əsas qayğı obyektləri olmuşdur.

Bəhs olunan dövrün fars ədəbi dili öz inkişafına və təkmilləşməsinə görə Azərbaycan poetik məktəbinin əzəmətli nümayəndələrinə borcludur. “Fars dilinin Azərbaycan hökmdarlarının (Şirvandan başqa) ana dili olmamasına baxmayaraq, Azərbaycan poetik məktəbinin Nizamidən başqa bütün nümayəndələri Səlcuq sultanlarının, sonralar isə Azərbaycan Atabəylərinin saray şairləri olmuşlar” [3, s. 221-222]. Camal (Nizami) əd-Din Əbu Məhəmməd İlyas ibn Yusif ibn Zəki Müəyyəd Nizami Gəncəvi dünya şöhrətli Azərbaycan şairi-mütəfəkkiridir. “Nizami Qum şəhərində anadan olmuşdur (“Mən mirvari kimi Gəncə dənizində qərğ olsam da, dağda yerləşən Qum şəhərindənəm”). Qum kəndi hazırda Azərbaycanın... Qax rayonunda yerləşir. Nizaminin İran Qumundan olduğu fikrini bir kənara atmaq lazımdır. Eyni zamanda məlumdur ki, Nizami heç bir vaxt öz vətəninə tərk etməmişdir” [3, s. 225]. İlyas ibn Yusif (Nizami) sənətkar ailəsində anadan olmuş, öncə atasını, sonra isə anasını itirmiş, dayısı Xacə Həsənin himayəsində böyümüşdür. “O da tarixin bir “Dürri-yetim”i” [23, s. 36] olmuşdur. O, Gəncə mədrəsələrində təhsil almış, şəxsi mütaliəsi sayəsində Şərqi orta çağ elmlərini mükəmməl səviyyədə öyrənmişdir. Şair türk, fars və ərəb dillərinin dərin bilicisi idi. Onun yunan dilini də bildiyini, yunan fəlsəfəsini və tarixini, qədim hind fəlsəfəsini, astronomiyasını, təbabəti və həndəsəni mükəmməl səviyyədə mənimsədiyi öz əsərlərindən bəlli olur. Nizami Gəncəvi saray şairi olmaqdan qətiyyətlə imtina etmiş, lakin bir sıra hökmdarların sifarişi ilə poetik əsərlər yaratmış, həmin əsərlərin müqabilində layiqli haqq və hədiyyələr almışdır.

Nizami Gəncəvidən qalmış ədəbi mirasın ümumi həcmi 48 min beytdən ibarətdir [23, s. 97]. Mütəfəkkir şair poetik yaradıcılığa lirik şeirlər yazmaqla başlamışdır. O, böyük şeirlər “Divan”ının müəllifidir. Şərq təzkirəçiləri Nizami Gəncəvinin təqribən 20 min beyt həcmində divan yaratdığını bildirmişlər, lakin bu şeirlərin az bir qismi qalmışdır. Şair dünya ədəbiyyatı tarixinə məsnəvi formasında yazdığı beş poemadan ibarət olan “Pənc-gənc”in (“Beş xəzi-

nə”nin) və yaxud ərəbcə “Xəmsə”nin (“Beşliyin”) müəllifi kimi daxil olmuşdur. Nizami Gəncəvi “Məxzənül-əsrar” (“Sirlər xəzinəsi”) poemasını 1177-ci ildə yazmışdır. Onun 2263 beytdən ibarət olan bu poeması [23, s. 98] Ərzincanın Səlcuq valisi (hakimi) Fəxrəddin Bəhramşah ibn Mənuçəkə (1162-1225) ithaf olunmuş, şair bu əsərin müqabilində 5 min dinar pul hədiyyə almışdır [15, s. 130]. Nizami Gəncəvi sonuncu İraq Səlcuq sultanı III Toğrulun sifarişi ilə yazdığı “Xosrov və Şirin” poemasını (1180) Azərbaycan Atabəyi Məhəmməd Cahan Pəhləvanın ünvanına göndərmiş, lakin atabəy 1186-ci ildə vəfat etdiyinə görə 6966 beytdən ibarət olan mədhiyyə hissəsi Qızıl Arslana həsr edilmişdir. 1188-ci ildə şirvanşah I Axsitan şairə “Leyli və Məcnun” poemasını yazmağı sifariş etdi. Nizami Gəncəvi Şirvan hökmdarının sifarişini yerinə yetirməkdən boyun qaçırmaq istəmiş, lakin oğlunun təkidi ilə Şərqdə ilk dəfə bu mövzuda poemanı yazmışdır. Onun bu poeması 4613 beytdən ibarətdir [23, s. 118]. Nizami Gəncəvi 1196-ci ildə yazdığı 4968 beytlik “Həft peykər” (“Yeddi səyyarə”, “gözəl”) poemasını [23, s. 124] Marağa hakimi Ağsunqur Ələddin Körpə Arslana ithaf etmişdir. Şair təqribən 1203-cü ildə iki hissədən ibarət olan “İsgəndərnamə” poemasını yazdı. 10540 beytlik bu poemanın birinci qisminə (“İqbalnameyi-İsgəndəri”də) isə 3644 beyt vardır [23, s. 129]. İrihəcmli bu poema Azərbaycan Atabəyi Nüsrətəddin Əbubəkrə həsr edilmişdir. Sifarişçi-hökmdar 1000 qızılı şairə dərhal göndərmiş və ona 400 qızıl miqdarında illik maaşın təyin olunması haqqında fərman vermişdi [23, s. 60].

Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” poeması Yaxın Şərqdə didaktik fəlsəfi şeirin nümunəsi hesab olunur. Bu poemadakı 20 məqalət arasında üzvi ideya vəhdəti vardır. Şair-mütəfəkkirin Şərq poeziyasına güclü təsiri olmuşdur. XIII əsrdən etibarən Nizami Gəncəvinin poemalarına onlarla nəzirə yazılmışdır. Qeyd edək ki, onun “Sirlər xəzinəsi”nə, “Xosrov və Şirin” və “Leyli və Məcnun” poemalarına ayrı-ayrılıqda 40-dan artıq nəzirə yazılmışdır [15, s. 131]. Şairin poemalarının sifarişçiləri, ithaf obyektləri haqqında araşdırıcılar arasında bəzi mübahisələr mövcuddur. Məsələn, elmi ədəbiyyatda şairin son poemasının Əhər hakimi Nüsrətəddin Piş-Təkin ibn Məhəmmədə (1155-1210) ithaf

olunduğu fikri də mövcuddur [28, s. 151; 3, s. 226]. Lakin bu əsərlərin kimlərə həsr olunduğundan, hansı hökmdara ithaf olunmasından asılı olmayaraq, həmin poemalar şair-mütəfəkkir Nizami Gəncəvinin bədii, elmi, fəlsəfi baxışlarının dərinliyindən xəbər verir. “Onun mənəvi varlığından bəhs edərkən demək lazımdır ki, yazdığı dilin farsca olmasına baxmayaraq, şairin daşdığı hissiyyatı ilə işlədiyi mövzular onun Azərbaycan duyğularından doymuş bir zövqə sahib olduğunu göstərmişdir... Ədəbi bir əsərin milli olması üçün yalnız onun milli olması kafidirmi? Yoxsa bir əsəri milliləşdirən ruh, məna və məzundur? Bizim qənaətimizcə, yalnız forma kafi deyil və formanın böyük əhəmiyyətinə baxmayaraq, o zəruri də deyildir. Hər bir əsəri milliləşdirən onun məzmunu və daxili varlığının milli olmasıdır... Əsəri milliləşdirən amil formadan çox məzmun və özlüyük, başqa ifadə ilə desək, dildən çox məna və məzmiundur” [23, s. 26].

Nizami Gəncəvinin “yaradıcılığı forma baxımından Azərbaycana nisbətdə milli deyilsə də, hissiyyat, duyğu, düşüncə, şüur və şüuraltı ilə öz yetişdiyi mühitə dərinləndən bağlıdır... Bu bağlılıq onu bizim gözümüzdə azərbaycanlı bir şair olmaqdan başqa, bir Azərbaycan şairi də etmişdir” [23, s. 27-28]. Nizami Gəncəvi dərin bilik sahibi olduğuna görə ona “Həkim” (“Müdrük”, “Böyük bilici”) ləqəbi də verilmişdi. “Şair, idrak və cismani hisslər haqqında təlimi əsasında, T.Kampanella, Tomas Mor, A.Sen-Simon və s. kimi görkəmli sosialistlərin fikrini bir neçə əsr qabaqlayaraq son dərəcə kamil bir nəzəriyyə yaratmışdır” [7, s. 120]. Nizami Gəncəvinin öz əsərlərinə yazdığı müqəddimələrdən belə bir nəticə hasil etmək mümkündür ki, o, pəhləvi, nəsturi və ıvrit (yəhudi) dillərini də bilirmiş.

Nizami Gəncəvi dindar şəxs idi. Şair din sahəsində göstərdiyi müvazinəti fikir sahəsində də nümayiş etdirmişdir. O, “bir sufi sifətilə sufiliyə çox yabançı olmadığı kimi, türki-dünyalıq istəyən dərvişlərə də özünü bağlamışdı. İsfardan və dünya nemətlərindən sui-istifadə edən, bəd əməllərdən və hər cürə düşkünlüklərdən özünü qorumaqla bərabər həyatı sevirdi və həyat sevgisində özünəməxsus bir gözəllik tapırdı, gözəl yaşamağı ürəkdən diləyirdi” [23, s. 38]. Tədqiqatçıların bir qismi Nizami Gəncəvi-

nin “sufi olduğunu” qəbul etmir, lakin bütün araşdırıcılar onun “sufiyanə həyat tərzini keçirməsi” haqqında həmrəydir. O, müxtəlif hökmdarlardan xeyli ənamlar almasına baxmayaraq, həyatını sadə və təvazökarlıqla keçirmiş, “az yemək, çox bağışlamaq” prinsipinə uyğun surətdə yaşamışdır. Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” poemasını yazanadək keçirdiyi həyat tərzinə dair səhih məlumatlar yoxdur. Lakin sonralar şair həyatının sonunadək abidliyə üstünlük vermiş, təam məhdudluğu prinsipinə əməl etmiş, özünü həyat nemətlərinin bir çoxundan məhrum etmişdir. Lakin əsərlərindən məlum olur ki, Nizami Gəncəvi öz dövrünün görkəmli dövlət xadimlərinin ödənişli sifarişlərini də yüksək səviyyədə yerinə yetirmişdir. Məsələn, “Xosrov və Şirin” poemasında şair Azərbaycan Atabəyi Qızıl Arslanı tərifləyərkən deyir: “Mən bir müddət qulluqdan kənar qalsam da, hökmdara xidmət göstərməkdən tamamilə azad deyildim” [28, s. 131].

Farsca yazılmış heç bir poetik əsərdə “türk” məfhumu Nizami Gəncəvinin əsərlərində olduğu qədər məhəbbət və məntiqi silsilə ilə ifadə edilməmişdir. “Şairin təhlil etməkdə olduğumuz “Xəmsə”sində bu müddəanın 80-dən artıq müxtəlif dəlil və əsaslarını tapmışıq” [23, s. 141]. “Nizami Gəncəvinin müxtəlif mənalarda və məqamlarda çox işlətdiyi “türk” dedikdə gözəli, mərdi, qəhrəmanı, döyüşçünü, sərkərdəni, bilicini, kişini, rəhbəri, başçını, “türklük” dedikdə gözəlliyi, yaxşılığı, təmizliyi, doğruluğu, mərdliyi, qəhrəmanlığı, sərkərdəliyi, başçılığı, “Türküstan” dedikdə vəfani, doğruluğu və istənilən yerə qovuşmağı (vüsalı) nəzərdə tutmuşdur” [23, s. 142]. Nizami Gəncəvinin poeziyasında “Sultan əzəmətli türkün Çin deryasından ucalaraq dağlara nur saçmasından” bəhs olunur. Şair-mütəfəkkir belə bir qənaətdə olmuşdur ki, ədalət üzərində qurulmuş dövlətin ideal tipi yalnız türk dövlətidir. “Bütün dünya tədqiqatçılarının məlum olan ümumi rəyinə görə, Nizami ən böyük bir qələm türküdür... Nizamının türklüyünü inkar etmək onun 800 il sonra da tərəvətini mühafizə edən “türkcə”sini anlamayan faciəvi bir “həbəşlik” olardı” [23, s. 147-149].

M.Ə.Rəsulzadənin “Azərbaycan şairi Nizami” əsərinin III hissəsinin “Nizamidə Qafqaz” adlanan III bölümündə (s. 149-159) uzun müddət ərzində yanlış tərzdə anlaşılan, Rusiya im-

periyasının və Sovet dövlətinin mövcud olduğu dövrdə oxucu kütləsinə məqsədli şəkildə tamamilə fərqli tərzdə təqdim edilmiş “Ermənistan” və “erməni” ifadələrinin izahına ehtiyac var. Bu ifadələrin müasir şəraitdə təqdim olunan “mənası” ilə bağlılığı yoxdur. Həmin ifadələr tarixən “Roma”, “Rum”, “Rumlu” sözləri ilə bağlıdır, eramızın əvvəllərindən etibarən “xristian əhalisinin yaşadığı ərazi” mənasını daşıyır, erməni millətçiləri tərəfindən son 200-250 il ərzində mənimsənilmişdir. Tarixdən anlayışı olan hər bir şəxsə məlumdur ki, dahi Nizami Gəncəvi “Ermənistan” və “erməni” ifadələrini işlədərkən XIX əsrin ilk onilliklərindən məqsədli şəkildə Azərbaycana köçürülmüş erməniləri, daha sonra yaradılmış inzibati-idarə vahidini deyil, erkən orta əsrlərdə Şimali Azərbaycanda (xüsusilə Albaniyada - Arranda) yaşamış, əsrlərlə Vətəninə bağlı olan xristian əhalisini nəzərdə tuturdu. Fikrimizcə, bu məsələ üzərində daha dərinləndirməyə, araşdırmaları dərinləşdirməyə, genişləndirməyə ehtiyac var...

Nizami Gəncəvinin zəngin yaradıcılığından bəhs edərkən son 80 il ərzində Azərbaycan ictimai elmlərində aktuallığını qoruyub saxlayan Azərbaycan Renessansı (İntibahı) probleminə qısaca toxunmamaq qeyri-mümkündür. Çünki yuxarıda qeyd etdiyimiz illər ərzində tədqiqatçıların əksəriyyəti Azərbaycan Renessansı (İntibahını) Nizami Gəncəvinin yaradıcılığı, onun yaşadığı dövrün mədəni həyatı ilə bağlayır [2; 16; 3; 37; 32; 7; 28; 29; 30; 31; 32; 33; 36; 35; 38; 39; 27; 40]. Hələ XX əsrin 40-cı illərində M.Rəfil, M.İbrahimov monqol istilalarına qədərki dövrdə (XII-XIII əsrlərdə) Azərbaycanda İntibah (Renessans) elementlərinin olduğunu əsaslandırmağa çalışmışlar [Bax: 37; 28; 30; 38]. Məsələn, M.Rəfil yazmışdı: “Elm indiyədək “Renessans” anlayışını digərlərindən üstün hesab edir. Azərbaycan Renessansı gerçək ictimai-mədəni hadisədir... Bu, ilk növbədə iri milli monarxiyaların yaranması, şəhərlərin və demokratiyanın inkişafı, burjua münasibətlərinin artımı ilə şərtlənmiş mütərəqqi çevriliş idi” [37, s. 107-108]. “Problemə yanaşmada mövcud meyarlardan hansının üstün olduğunun qeyri-müəyyənliyi, avropasentrist düşüncə tərzini, XII-XIII əsrlərin ictimai-iqtisadi inkişaf səviyyəsi haqqındakı təsəvvürün həqiqi olmaması M.Rəfilinin bu fikri üçün səciyyəvi idi” [12, s. 52; 8,

s. 86-93; 13; 11; 7]. Bu, ilk növbədə həmin dövrdə Azərbaycan tarix elminin lazımi səviyyədə inkişaf etməməsinin təzahürü kimi qiymətləndirilə bilər.

Azərbaycan Renessansı problemi ətrafında mübahisələr son 20-30 il ərzində daha da intensivləşmişdir [16; 4; 5; 6; 15; 8; 11; 12; 13; 10; 14; 9; 1; 25]. Bir sıra tədqiqatçılar (Ə.Ağayev, Y.Qarayev, A.Hacıyev, A.Rüstəmov, D.Əliyeva, Z.Quluzadə) “XII-XIII əsrlərdə Azərbaycan İntibahı” ideyasını inkişaf etdirmiş, əsərlərində həmin dövrün mədəniyyətinin “Renessans səciyyəsi daşdığı” göstərmişlər [37; 7; 29; 32; 33]. Həmin ideyaya avropasentrist meyarlarla yanaşma tərzini hal-hazırda da aparıcı mövqeyə tutmaqdadır [Bax: 8; 11; 13; 14] və elmi mühitdə Azərbaycan Renessansı (İntibahı) probleminin artıq həll olunduğu qənaəti yaranmışdır... Halbuki Azərbaycan tarix elminin və digər ictimai elm sahələrinin son 70 il ərzində Vətənin ictimai-iqtisadi, siyasi, mədəni, ideoloji problemlərinin həlli sahəsindəki uğurları şəraitində bu, xüsusilə təəssüf doğuran haldır.

Azərbaycan Renessansı probleminin elmi həllinə “Şərqlin tarixi inkişaf prosesinin kifayət qədər öyrənilməməsi və düşüncə tərzinin “avropasentrizmi” [29; 39] mane olur. Bəzi Azərbaycan tədqiqatçıları “Şərqlə sentrizmi” (əslində “avropasentrizm”in astar üzü) mövqeyindən çıxış edərək XII-XIII əsrlərdə Azərbaycanda Renessansın mümkünlüyünü sübut etməyə çalışmışlar. Məsələn, R.Əliyev Nizami Gəncəvinin anadan olmasının 840 illiyinə həsr edilmiş, elmi ictimaiyyətə 1983-cü ildə nəşr olunmuş, oxuculara Azərbaycan türkcəsində, rus, fars, ingilis, fransız, alman, ərəb dillərində təqdim olunmuş, 5 min nüsxədən ibarət olan qısa bibliografik məlumat kitabında (379 s.) Nizami Gəncəvinin yaşadığı dövrü bu cür təsvir etmişdir: “Sosial tərəqqinin başqa bir göstəricisi feodalların “burjuaşması” idi... Monqolların hücumundan qabaq Azərbaycanda və qonşu ölkələrdə feodal ictimai münasibətləri elə bir səviyyəyə çatmışdı ki, yeni, daha yüksək sosial-iqtisadi formasiyanın meydana gəlməsi üçün zəmin yaranmışdı... Şərqdən gətirilmiş mədəniyyət Avropanın ümumi tarixi inkişaf prosesini sürətləndirdi. Sonralar Avropada İntibah dövrünü (Renessansı) doğuran bütün ilkin şərtlərin hamısı bu dövrdə yaranmışdı” [7; s. 110-112]. “XII-XIII əsrlərdə

Azərbaycanda və qonşu ölkələrdə feodalların burjuaşması prosesinin baş verdiyini” sübut edən tarixi faktlar yoxdur. Şəhər həyatının çiçəklənməsi, pul tədavülünün artımı, sənətkarlığın inkişafı isə həmin dövrün bütün Şərqlə ələmi üçün səciyyəvi olmuşdur. R.Əliyev “yeni, daha yüksək ictimai-iqtisadi formasiya” ifadəsi ilə məhz kapitalizmi nəzərdə tuturdu. Müəyyən bir xalqın İntibahında “kapitalist elementlərinin həlledici olduğunu” sübut etməyə çalışmaq isə “avropasentrizm”in təzahürlərindən biridir.

Azərbaycan fəlsəfəsi tarixinin tanınmış araşdırıcısı Z.Quluzadə Azərbaycan, Şərqlə Renessansı (İntibahı) problemini Qərblə (Avropa) qəlibinə yerləşdirməklə həll etmək cəhdlərinə qarşı çıxış etmişdir [32; 33]. XII-XIII əsrlərin Şərqlə Renessansı (Azərbaycan da həmin mədəni sistemin tərkib hissəsi kimi) gerçək tarixi fakt idi. “XII-XIII əsrlərdə Şərqlə dünyası dəyərlərinin dirçəlməsi, “oyanışı” prosesi olan Azərbaycan İntibahı (Renessansı) regional səciyyə daşmış, Şərqlə Renessansının tərkib hissəsi olmuşdur” [12, s. 53]. Həmin dövr Azərbaycan mədəniyyətinin təkamülündə əsaslı keyfiyyət çevrilişi ilə səciyyəvi olmuş, lakin bu prosesdə Azərbaycan xalqının mədəni-tarixi imkanları tam şəkildə gerçəkləşməmişdi. Məhz buna görə də Azərbaycan tədqiqatçıları həmin dövrdə baş vermiş İntibah barəsində daha ehtiyatlı mülahizələr irəli sürməyi, “Renessans elementləri”ndən, “Nizami yaradıcılığının Renessans təbiətli olmasından” bəhs etməyi üstün tuturlar [Bax: 29]. Akademik Y.M.Mahmudov 2008-ci ildə təkrarən nəşr olunmuş (əsr ilk dəfə 1996-cı ildə nəşr edilmişdir) əsərində [16] Azərbaycan Renessansı (İntibahı) probleminin həlli tərzinin fundamental olmadığını nəzərə almış və belə bir nəticəyə gəlmişdir: “Erkən İntibah tarixi səninin əzəmətidir, mədəniyyətimizin Nizami zirvəsidir! Səninin tarixidir, Erkən İntibah üzərində yüksələn və dahi Füzuli zirvəsinə ucalan Böyük Azərbaycan İntibahıdır!” [16, s. 5]. Əsər müəllifi Azərbaycanda XIII əsrin əvvəllərində davam etmiş Oyanış dövrünü “Vətən tarixinin Erkən İntibah dövrü” kimi dəyərləndirmişdir. Bu kitabın annotasiya qismində (s. 2) müəllifin nəzərindən yayınmış, təəssüf və müəyyən etiraz doğuran “ilk dəfə olaraq” ifadəsi mövcuddur... Bəs XX əsrin 40-90-cı illərində Azərbaycan Respublikasında bu problemə həsr olun-

muş, dərc edilmiş məqalələr, baş vermiş elmi mübahisələr məhz Azərbaycan İntibahı (Renessansı), onun mərhələləri, bu İntibahın görkəmli nümayəndələri ilə bağlı deyildimi?

“Böyük Azərbaycan şairi-mütəfəkkiri Nizami Gəncəvini tamamilə anlama və anlada bildikmi?” sualına müsbət cavab verəcəyinizə şübhə ilə yanaşmış M.Ə.Rəsulzadənin bu mülahizələrinə diqqət yetirmək zəruridir: “Böyük və dahi şair olan Nizami təbiətin bir fenomenidir. Təbiətin böyüklük, gözəllik, rəngarənglik və cazibədarlığını tamamilə qavramaq mümkün olmadığı kimi, təbiət qədər böyük və onun qədər qüdrətli olan Nizami yaradıcılığını da tamamilə qavramaq mümkün deyildir... Təbiətin bir fenomeni olan şeir və hikmət Nizamisini anlayıb anlatmaq da bu qəbildəndir... Nizami təbiətin nəhəng bir parçasıdır... Nizamının inkişaf yolu... eyni ilə təbiətin təkamülünə bənzəyir... Nizami, təbiəti və fikri arasında təzad olmayan müstəsna bir şəxsiyyətdir... Nizami məlum fəxriyyəsində sənətin qiyamətə qədər yaşayacağını söyləyir... Bu iddia... Nizamının əsərləri üçün də mübaliğəsiz həqiqətdir... Yunanlar dünyaya Homeri, farslar Firdovsini, italyanlar Vergilini vermişlərsə, biz də Nizamini vermişik” – deyər öyünən azərbaycanlılar haqlıdırlar. Bəli, mədəniyyət tarixində özünə çox şərəfli bir yer qazandıran bu misilsiz övladına Azərbaycan bütün varlığı ilə minnətdardır. Əsərlərində bunca ideallaşdırılan türklər də, şübhəsiz, türk Nizamının böyük adı ilə fəxr edir, onun yüksək ruhunu rəhmət və minnətdarlıqla anırlar” [23, s. 220-223].

Ədəbiyyat siyahısı

1. Anar (A.R.Rzayev). Dədə Qorqud dünyası // Dünya bir pəncərədir. Bakı: Gənclik, 1986, s. 125-217.
2. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. İkinci cild (III-XIII əsrin I rübü). Bakı: Elm, 1998, 596 s.
3. Bünyadov Z.M. Azərbaycan Atabəyləri dövləti (1136-1225-ci illər). Bakı: Elm, 1985, 268 s.
4. Cəfərov N. Azərbaycan milli mədəniyyətinin təşəkkül mərhələləri. “Qobustan” incəsənət toplusu, 1988, № 4, s. 3-7.
5. Cəfərov N. Azərbaycan İntibahı (Mülahizələr). “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 21 oktyabr, 1988, № 43.
6. Cəfərov N. Azərbaycan ədəbiyyatı (Mülahizələr). “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 17 mart 1989, № 11.
7. Əliyev R. Nizami. Qısa bibliografik məlumat. Bakı: Yazıçı, 1982, 379 s.
8. Qasımov X.S. “Avropasentriзм” və tariximizin bəzi problemləri // Azərbaycan EAnın Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, 1991, № 1, s. 86-93.
9. Qasımov X.S. Tariximiz, tədqiqatımız, problemlərimiz // “Tarix” qəzeti, 29 yanvar 1992-ci il.
10. Qasımov X.S. Etnogenezis problemi və mədəniyyət tariximiz // “Elm” qəzeti, 8 aprel 1994-cü il.
11. Qasımov X.S. Azərbaycan İntibahı probleminin öyrənilməsi tarixindən // Azərbaycan EAnın Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, 1997, № 1-4, s. 108-115.
12. Qasımov X.S. Azərbaycan mədəniyyəti (XVI-XVII əsrlər). Bakı: Nurlan, 2002, 170 s.
13. Qasımov X.S. Azərbaycan Renessansı (İntibahı) probleminə dair bəzi mülahizələr (Birinci məqalə) // AMEA-nın Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, 2006, №7, s.173-185.
14. Qasımov X.S. M.Ə.Rəsulzadənin elmi-ədəbi irsində orta çağların Azərbaycan mədəniyyəti məsələləri // Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin yaranmasının 505 illiyinə həsr olunmuşdur “Şah İsmayıl Xətai” III elmi-praktik konfransın materialları. Bakı: 2006, s. 55-64.
15. Qasımov X.S. Orta əsrlərdə Azərbaycan mədəniyyəti. Bakı: “Aspoliqraf”, 2008, 448 s.
16. Mahmudov Y.M. Azərbaycan tarixi. Erkən İntibah dövrü (IX əsrin II yarısı – XIII əsrin əvvəlləri). Bakı: “Aspoliqraf”, 2008, 128 s.
17. Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. Fars dilindən tərcümə edənlər Süleyman Rüstəm və Abbasəli Sarovlu. Bakı: Yazıçı, 1981, 195 s.
18. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Tərcümə edən Rəsul Rza. Bakı: Yazıçı, 1982, 401 s.
19. Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun. Tərcümə edən Səməd Vurğun. Bakı: Yazıçı, 1983, 355 s.
20. Nizami Gəncəvi. İsgəndərnamə. Tərcümə edən Abdulla Şaiq və Mikayıl Rzaquluzadə. Bakı: Yazıçı, 1982, 688 s.

21. Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl. Tərcümə edən Məmməd Rahim. Bakı: Yazıçı, 1983, 355 s.
22. Nizami. Xəmsə, miniatürlər. Bakı: Yazıçı, 1983, 144 s.
23. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan şairi Nizami. Bakı: Azər nəşr, 1991, 232 s.
24. Rəsulzadə M.Ə. Əsrimizin Siyavuşu. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı. Çağdaş Azərbaycan tarixi. Bakı: Gənclik, 1991, 112 s.
25. Şah İsmayıl Xətai (Məqalələr toplusu). Bakı: Elm, 1988, 240 s.
26. Агости Э. Нация и культура. Перевод с испанского. Москва: Изд-во иност. литературы, 1963, 244 с.
27. Ашурбейли С.Б. Государство Ширваншахов (VI – XVI вв.). Баку: Элм, 1983, 344 с.
28. Бертельс Е.Э. Низами (творческий путь поэта). Москва: Наука, 1956, 262 с.
29. Гаджиев А.А. Ренессанс и поэзия Низами Гянджеви. Баку: Элм, 1980, 205 с.
30. Ибрагимов М.А. Азербайджанский Ренессанс и его реализм // Проблемы азербайджанского Ренессанса (Книга первая). Баку: Элм, 1984, с. 57-78.
31. Конрад Н.И. Запад и Восток. Статьи. Издание второе. Москва: 1972, 496 с.
32. Кулизаде З.А. Теоретические проблемы культуры и низамиведение. Баку: Элм, 1987, 232 с.
33. Кулизаде З.А. Закономерности развития восточной философии XV-XVI вв. и проблема Запад-Восток. Баку: Элм, 1983, 283 с.
34. Крымский А.Е. Низами и его современники. Баку: Элм, 1981, 487 с.
35. Культура эпохи Возрождения и Реформация. Сборник статей. Ленинград: Наука, 1981, 267 с.
36. Мец А. Мусульманский Ренессанс. Перевод с немецкого. Издание второе. Москва: Наука, 1973, 473 с.
37. Нуцубидзе Ш.И. Руставели и восточный Ренессанс. Тбилиси: Заря Востока, 1947, 378 с.
38. Проблемы азербайджанского Ренессанса. (Книга первая). Сборник статей. Баку: Элм, 1984, 313 с.
39. Рафили М. Ранний азербайджанский Ренессанс // Проблемы азербайджанского Ренессанса..., с. 93-113.
40. Типология и периодизация культур Возрождения. Сборник статей. Москва: Наука; 1978, 280 с.
41. Чалоян В.К. Армянский Ренессанс. Москва: Наука, 1963, 176 с.

Summary

Kheyirbek Gasimov

Nizami Ganjavi: environment, life and the principal features of his activity

The presented article talks about the environment, life of the brilliant Azerbaijani poet and thinker Nizami Ganjavi, about the main sides and features of his rich and multifaceted work, about his exceptional position and role in Azerbaijani and world literature. Most researchers dealing with the problem of the Azerbaijani Renaissance believe that this exceptional cultural and historical event is associated with the socio-political, economic, cultural environment of the era of Nizami Ganjavi. Therefore, a part of this article is devoted to a critical analysis of this approach. According to the author of the article, for a positive solution to the problem of the Azerbaijani Renaissance, it is necessary to continue thorough, deeper research in this area.

Keywords: Azerbaijan, Nizami Ganjavi, culture, poetry, philosophy, poem, thinker, Turk, Revival, Seljuk empire, Eastern Renaissance, Atabek state of Azerbaijan.

Резюме

Хейирбек Гасымов

Низами Гянджеви: среда, жизнь и основные черты деятельности

В представленной статье говорится о среде, жизни гениального азербайджанского поэта, мыслителя Низами Гянджеви, об основных сторонах и особенностях его богатого и многогранного творчества, о его исключительной позиции и роли в азербайджанской и мировой литературе. Большинство исследователей, занимавшееся проблемой азербайджанского Ренессанса, считает, что это исключительное культурно-историческое событие связано с социально-политической, экономической, культурной средой эпохи Низами Гянджеви. Поэтому часть представленной статьи посвящена критическому анализу подобного подхода. По мнению автора статьи, для положительного решения проблемы азербайджанского Ренессанса, необходимо продолжение основательных, более глубоких исследований в этой области.

Ключевые слова: *Азербайджан, Низами Гянджеви, культура, поэзия, философия, поэма, мыслитель, тюрк, Возрождение, империя Сельджукидов, Восточный Ренессанс, государство Атабеков Азербайджана*